УДК 23/28(355)“I/VII”

Вадим Ореховський

ПОШИРЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА У ПЕРСІЇ ТА НА АРАВІЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ (I–VII СТ. Н. Е.)

У статті висвітлюються проблеми поширення християнства серед населення Персії та жителів Аравії, а також характер взаємовідносин нової релігії із місцевими віруваннями.

Ключові слова: Персія, Аравія, християнство, маніхейство, несторіанство, монофізитство, іслам.

Релігія у всіх її формах та проявах – одне з найбільш значних явищ в історії суспільства. Вона супроводжувала його завжди, починаючи від усвідомлення людиною самого факту свого існування як homo sapiens, її нерозривного зв’язку з природою, і до сьогодні, коли питання ролі людини, її призначення є гостро актуальними для переважної більшості жителів планети. І це природно, адже багато породжень культури вийшли з релігії або були опосередковані нею. Саме релігійні вчення узагальнили мудрість та досвід людей із проблем моралі й на цьому ґрунті сформулювали головні її постулати, без яких неможливі існування народів, організація їх суспільного та повсякденного життя.

Усі великі релігії, що виникали в умовах кардинальних суспільних змін, були, за висловом соціолога П. Сорокіна, “моральними соціальними рухами” [11, с. 234]. Не підлягає сумніву і той факт, що багато визначних подій не лише Стародавнього, Середньовічного та Нового часу, а й сьогодення неможливо уявити без участі та впливу релігії.

Необхідно визнати, що історичний шлях розвитку різних релігій в цілому і християнства, як найбільшої світової релігії був далеко не простим. Від “шкідливого марновірства”, що переслідувалося державою, воно перетворюється на культ, дозволений поряд із усіма іншими. Церква стає терпимою, рівноправною, а згодом і пануючою. На зміну “римському світу” (Orbis Romanus) приходить “світ християнський” (Orbis Christianus), в якому парадоксально поєднуються ідея християнства та ідея держави, утворюючи систему політичної ортодоксії.

Розширення географічних меж нової релігії співпало із періодом формування християнського віровчення. Воно проходило у гострій боротьбі із релігійними течіями, засудженими офіційною церквою як єресі. Особливо сильний вплив на християнство справили ті з них, які мали міцні корені у східних філософських та релігійних традиціях. Справжніми носіями цього потужного впливу стали такі релігійно-філософські системи, як гностицизм та маніхейство. В цьому плані великий інтерес представляє висвітлення історії поширення християнства на Сході та становлення тут єпископальної церкви, що на багато століть визначили долю нової релігії у цих областях, заклали основи сьогоднішніх соціально-політичних та етно-конфесійних реалій.

Питання історичної долі християнської релігії на теренах Сходу цікавило і цікавить ряд дослідників. Цьому питанню присвячені роботи В. Болотова [1], С. Іванова [3], І. Мейендорфа [7], М. Селезньов [10], М. Еліаде [14] тощо. Актуальність цієї проблеми спонукала й автора даної статті присвятити увагу цьому питанню. Метою публікації стало висвітлення процесу поширення християнських вірувань серед населення Перської держави

та жителів Аравійського півострову, а також характеру відносин нової релігії із місцевими культами.

Персія. Ця область межувала з християнською Месопотамією (Сирією). У Персії володарювала парфянська династія Аршакідів, яка була не перського походження, а тому особливо не переймалася розвитком національної мови та релігії. Саме завдяки такій політиці, а також жвавим стосункам між Сирією та Персією в останній могло постійно підтримуватися та розповсюджуватися християнство [1, с. 226].

Поширення християнства зустріло опір з боку маніхейства – релігійного синкретичного вчення, самого впливового з перських дуалістичних культів, що було засновано пророком і магом Мані (Манес) у другій половині II ст. Вчення маніхейства спиралося на гностичні вчення, переважно іранського походження, на елементи християнства й зороастризму. Об'єктивними причинами виникнення маніхейства став конфлікт між перськими магами. В 227 р., після початку царювання на перському троні національної династії сасанідів, перські маги вирішили відновити зороастризм як державну релігію. Більша частина магів схилялися до зміни вчення, підкоривши обидва начала, і добре й зле (Ормузда й Аримана), одній Верховній істоті. Частина магів дотримувалися класичного строгого дуалізму, утворивши партію магуссеів. Мані, що був прихильником магуссеів, виклав власне віровчення, що представляло собою об'єднання християнства й зороастризму, у ряді праць (число яких виражається сакральним числом сім – "Шапуракан", "Живе або велике Євангеліє", "Скарб життя", "Прагматейя", "Книга таємниць", "Книга велетнів", "Листи"), що стали згодом священними книгами маніхейства. Оригінальні тексти Мані були втрачені, але частково виявлені в XX в. (манускрипти з Турфана, Тебесси, Медінет-Мад та ін.) [13, с. 112].

В основі маніхейства полягало дуалістичне вчення про боротьбу добра й зла, світла й темряви як рівноправних споконвічних принципів буття. Царство добра й світла складається з п'яти чистих стихій: вогню, повітря, світла, води й землі; володарем у ньому є добрий Бог. Царство зла й мороку складається з п'яти нечистих стихій: бурі, твані, туману, диму й безсвітнього жару; володарем у ньому є злий демон. Для захисту кордонів царства добра Отець світла створив із себе еона – Матір життя, що, у свою чергу, для боротьби з духами темряви створила ще одна еона – першу людину, що явилась у світ як Ісус Христос. Христос разом з п'ятьма чистими стихіями бореться з демонами, але демони заволоділи частиною його світлої суті, тому Отець світла змушений породити ще одного еона, що допомагає Христу в боротьбі, – Животворного духа. Животворний дух є своєрідним благим деміургом, що творить світ. Він звільняє не поглинену царством зла частину Христа, названу безпристрасним Христом, і вміщує її в сонце. Частина ж, поглинена царством зла, називається стражденним Христом. За допомогою стражденного Христа в просторі між двома царствами відбувається змішання світлої й темної матерій. Стражденний Христос, ставши, за допомогою Животворного духу, душею світу, творить видимий світ, у якому змішані духовне й матеріальне. Оскільки світла матерія прагне до звільнення від тьми, Сатана наказує демонам зібрати частки світла, що залишилися в царстві темряви, в одне місце й творить людину за образом Христа-еона. Частки світла, зосереджені в людині, складають його душу [13, с. 112].

Маніхейство перетворило старозавітні ідеї таким чином, що саме Сатана забороняє людині брати плоди від дерева пізнання добра й зла, а безпристрасний Ісус вчить людину вкусити заборонений плід і розкриває йому таємницю духовного походження. Для протидії Ісусові Сатана створює зі злої матерії й незначних залишків часток світла жінку, щоб вона роздробила розумну душу людини. Маніхейство приймає доктрину про примарне тіло Христа, що сходить на землю, відкриває людям істину про їхнє духовне походження й вчить звільненню від зла. Всі апостоли й послідовники Христа, а також іудеї і язичники, згідно маніхейському віровченню, вважалися провідниками злого, матеріального світу й тому шкодили християнському вченню. За словами історика Л. Гумільова: "Маніхейська концепція по суті атеістична, оскільки на місце особистого бога і диявола воно ставило стихії

“світла” й “мороку”, в результаті боротьби яких виник та існує матеріальний світ….відношення до світу у маніхеїв і християн було протилежним” [2, с. 70].

Культова практика й побут маніхеїв вирізнялися суворим аскетизмом. Маніхеї негативно ставилися до шлюбу, відкидали вживання вина й м’яса, максимально обмежували нищення рослин і тварин як несвідомих зберігачів душі світу.

Поширившись на християнські області, маніхейство вступило у боротьбу із християнством. І хоча існують відомості, що засновник династії Сасанідів Ардашир (Артахшир) І, який скинув у 226 р. парфянську династію Аршакідів, та його візир Абарсам дуже прихильно ставилися до прийняття християнства однак протидія війська завадила здійснитися цьому наміру. Тим не менше, на думку В. Болотова, “…християни у Персії були значною суспільною силою, якщо Ардашир І Пабакан міг мріяти про роль Константина Великого” [1, с. 226].

Утвердження Сасанідів стало тріумфом перської релігії. На останню вони дивилися як на одну із суттєвих опор свого трону і, виходячи з цього, почали гоніння проти перських християн [1, с. 226].

Перше гоніння на християн за шаха Бахрама з 276 по 293 рр. були несистематичні та обмежені. В одному з документів верховний жрець державної релігії називав своєю заслугою придушення (у числі інших релігій) і християн [6; 10, с. 16].

Після піввікового спокою розпочинається нова хвиля переслідувань. За масштабами та жорстокістю вони значно перевищили гоніння ІІІ ст. Особливого розмаху вони набувають у роки правління перського шаха Шапура П, триваючи увесь час царювання цього правителя – з 344 по 379 рр. [6; 10, с. 18].

Наступні гоніння, недовгі і значно менш запеклі проходять в 420-х рр. – при шахах Йаздгарді І і Бахрамі V, і в 440-х рр. при Йаздгарді ІІ. Незабаром, переслідування припиняються. Останніми їх жертвами стають поодинокі представники знаті, які зрадили зороастризму [6; 10, с. 20].

У кінці VI ст. відбувається зближення Персії із Візантійською імперією. Приводом для цього став заколот, в результаті якого було скинуто у 590 р. шаха Хормізда з престолу. Це змусило його сина, Хосрова ІІ, шукати порятунку у сусідній Візантійській імперії. Імператор Маврикій (582–602 рр.) надав йому військо, при допомозі якого Хосров повернув собі владу. На знак подяки шах віддав Візантії землі, котрі захопили його предки. Угода була скріплена одруженням Хосрова на родичці василевса Марії. Згідно з однією із сирійських хронік, “з нею він надіслав єпископів та кліриків. Хосров наказав збудувати два храми для своєї дружини: один – св. Сергіусу, інший – Богородиці. Був посланий Афанасій, патріарх Антіохії, і він висвятив їх” [8, с. 256].

Проте дружба ця тривала недовго. Після вбивства Маврикія Хосров одразу ж розпочав війну проти Візантії. Під час подальших воєн візантійським військам вдалося розбити персів та повернути раніше втрачені території. Це призвело до нової хвилі поширення християнства. Однак особливість ситуації полягала у тому, що місцеві християни сповідували несторіанство. Останнє представляло собою христологічну ранньохристиянську єресь, яка отримала назву від імені Константинопольського патріарха Несторія. Він висунув тезу про те, що Діву Марію, слід називати, не Богородицею, а Христородицею, оскільки вона народила не Бога, а людину – Христа, до якого божа сутність приєдналася пізніше та існувала в ньому, як в храмі. Несторіанство визнали єрессю і засудили у 431 р. в Ефесі. [13, с. 128].

Засудження несторіанства призвело до виникнення, на противагу останньому, нової течії у християнстві, що отримало назву монофізитства (від грец. monos – один і physis – природа). Монофізити вважали, що при поєднанні двох природ у Христі людський початок поглинається божественним і, таким чином, Христос має лише одну природу – божественну. Монофізитство було засуджене на Четвертому Вселенському соборі, який проходив у 451 р. у місті Халкідон. Собор проголосив, що Христос повинен визнаватися однією особою, але в тій особі є дві природи – Божа й людська, котрі зберігають свої прикмети й силу [13, с. 122–

123]. Однак, суперечки не вщухали. Рятуючись від переслідування ортодоксальної церкви, несторіани та монофізити емігрували на Схід, в тому числі і до Перської держави.

Повернення візантійської влади супроводжувалось насильницьким насадженням ортодоксального "халкідонського християнства" Це, безумовно, мало лише негативні наслідки, полегшивши майбутнє арабське завоювання.

Християни Персії досить спокійно змінили персько-зороастрійську владу на владу арабо-мусульманську. Вони змогли прекрасно пристосуватися до нових умов. За висловом одного з несторіанських патріархів, араби "…не гонять християнську віру, але скоріше підтримують її, вшановують наших священиків…і дають пожертви на храми та монастирі" [15, с. 339]. Коли столиця халіфату перемістилася в Багдад, тільки несторіанський патріарх отримав дозвіл теж перенести туди кафедру. Отже, можна зазначити, що тут несторіани користувалися найбільшим покровительством ісламської влади у порівнянні з іншими християнами.

Аравія. Здавна цю територію заселяли семітські племена, предки теперішніх арабів. Частина їх вела осілий спосіб життя в оазах і містах, займаючись ремеслами, землеробством й торгівлею, частина кочувала в степах і пустелях, розводячи верблюдів, коней, овець і кіз.

Погляди арабів того часу мусульмани називають "аль-джахілія" (стан несвідомості). Вірування арабів були сумішшю елементів фетишизму й тотемізму, поклоніння силам природи, особливо небесним світилам, і полідемонізму. Фетишизм виявлявся у шануванні каменів, особливо метеоритного походження, у поклонінні ідолам, що зображували богів і демонів. Рештки тотемізму залишилися в назвах тварин: лисиця, ведмідь, верблюд, собака, тигр. Демони уявлялися антропоморфними істотами обох статей, які давали потомство, попри те, що створені вони з вогню і повітря. Серед джинів одні не мали особливих відносин з певними групами людей, інші ж були покровителями племен і навіть родів. Фетишизм і полідемонізм зливалися в культ бетилів – споруд, назва яких означає "будинок бога" [4, с. 256–257].

Один з перетинів торговельних шляхів знаходився в Мекканській оазі, поблизу узбережжя Червоного моря. Тут жило плем'я курейшів, де утворився релігійний центр в святилищі Кааба. У невеликій кубічній кам'яній споруді стояв "чорний камінь" – аль-ходжар аль асвад (шматки лави або базальту метеоритного походження) та понад 300 ідолів, кожен із яких був об'єктом шанування для котрогось з племен та родів, котрі регулярно збиралися в Мецці для поклоніння йому. Божеством, утіленим у "чорному камені", вважався Аллах. Це домусульманське й загалом давнє ім'я бога споріднене із загальносемітським Ел, Елаха. Можливо, так називався головний родовий або племінний бог. "Аллах" – це не власне ім'я, а слово, що означає "пан", "господар" [4, с. 257; 5, с. 102–104].

Араби вже були знайомі з християнством, як і з юдаїзмом та зороастрійством. Серед арабів час від часу зустрічалися люди, що вели усамітнений спосіб життя, подалі від поселень. Про них говорили, що вони останні, хто дотримується заповідей Ібрахіма (бібл. Авраама) – праотця арабів та євреїв. Їх називали "ханіфи" – "благочестиві"; вони вірили в Єдиного Бога, але не приєднувалися ні до християн, ні до іудеїв, очікуючи появи останнього обіцяного Пророка [9, с. 26].

У часи апостолів християнство поширилося і в Аравії завдяки тісним стосункам між нею та Сирією. Пізніше тут утворюється римська провінція з головним містом Боцрою. Це сприяло утвердженню християнства. Останнє підтримувалося ще завдяки стосункам із Александрією (на східному березі Нілу жило в Єгипті немало арабів). Існують відомості, що в III ст. тут скликано собор, на якому був присутній один з найвидатніших християнських богословів – Оріген. Цей факт вказує на те, що християнство в Аравії поширилося рано [1, с. 268].

Що стосується поширення християнства на півдні Аравії, то про це є згадки у нікомедійського єпископа Євсевія. Однак до IV ст. більша частина населення залишалася язичницькою [1, с. 268].

Відомості щодо подальшого становища християнства у цій країні пов'язані із посольством римського імператора Констанція II (340–361 рр.). Посланником було обрано Феофіла Індійця, людину варварського походження. Вихований при дворі імператора, Феофіл засвоїв аріанство (ранньохристиянська єресь у IV–VI ст. н. э., яка стверджувала, що Христос створений Богом, і отже, по-перше, має початок свого буття і, по-друге, не є рівним йому. Дістала назву на ім'я його засновника – александрійського священика Арія). Нікомедійський єпископ Євсевій висвятив Феофіла у сан диякона. Близько 350 року на нього покладено дипломатичну місію – зав'язати мирні відносини з аравійською державою Хім'яр. Основною причиною для цього були політичні розрахунки: загострилися відносини Імперії з Персією і Констанцій хотів укріпити свій південний фланг. Відправлений на чолі посольства, із щедрими дарами, він повинен був, між іншим, отримати дозвіл будувати церкву на римські кошти. Як розповідав аріанський історик Філосторгій, Феофіл навернув місцевого царя у християнство, і останній навіть вирішив побудувати на власні кошти три церкви: в містах Тафор (столиця), Аден та Ормух. Таким чином, в головних місцевостях Хім'яра з'явилися християнські церкви, і мандруючі римські купці мали можливість їх відвідувати. Далі Феофіл відвідав Ефіопію, де його прийняли з великою шаною, і потім повернувся в межі римської імперії (Візантію) [3, с. 47–48].

Подальші століття в історії християнства характерні відділенням у ньому численних течій, що розходилися у питанні природи Спасителя і були вороже налаштовані одна до одної. Християни-несторіани піддавалися гонінням та покидали межі Імперії у середині V ст. Як вже зазначалось, їх прийняли у Персії як жертв Візантії, яку перси розглядали як свого головного ворога. Несторіани вели активну місіонерську роботу в районі Євфрату і північної частини Перської затоки, де мали успіх серед багатьох проживаючих там арабів. Навіть останній правитель арабської династії лахмідів Нуман III (580–605 рр.), який царював на північному сході Аравії, прийняв несторіанство. На заході Аравії інше арабське плем'я, гасаніди, теж прийняли християнство у середині VI ст., але приєдналися до монофізитів, котрих переслідували як православна церква, так і несторіани [9, с. 25].

Фактично і Перська, і Візантійська імперії підтримували своїх сателітів серед арабів– лахм і гасан – головним чином для того, щоб захистити свої відкриті південні кордони від бедуїнських наскоків. Лахмідів та гасанідів визнано союзниками великих держав десь між 300 і 500 роками. Ці племена були не тільки буферами для своїх "господарів", але й між собою постійно воювали у безкінечній "пустельній" війні.

Певну роль християнство відіграло і після виникнення та поширення ісламу.

Життя самого Мухаммеда – пошуки "духовного усамітнення" в печерах або в пустелях – було чужим арабському політеїзму. Вірогідно, що Мухаммед знаходився під впливом від зустрічей із ченцями-християнами або від розповідей про їхні молитви та медитації, які він чув під час своїх мандрівок. Двоюрідний брат Хадіджи (дружини Мухаммеда) був християнином. Крім того, до арабських міст донісся відгук ортодоксальної або сектантської проповіді християнства [14, с. 62].

Щоправда, на момент виникнення ісламу християни були нечисленними в Аравії, але мали відносно значні громади в багатьох містах Південної Аравії, зокрема Наджрані. Коран зберіг пам'ять про переслідування їх абіссінськими завойовниками. Місто Наджран було підкорене в епоху Мухаммеда, який в 632 р. уклав з християнами договір, що гарантував їм збереження майна і свободу культу в обмін на сплату данини. Цей договір, разом з йому подібними, ліг в основу статусу данників, який пізніше розроблено законниками. Християни, що жили на ісламських територіях, групувалися в общини, які об'єднували мова, література та вчення і на чолі яких стояв або патріарх, або католикос. Ці вожді, які обиралися єпископами, визнавалися та утримувалися халіфом або його представниками. Вони були не тільки релігійними лідерами, але і суддями, які виконували у своїх громадах у цілому ті ж функції, що й халіфи, які також в певних випадках несли фінансову відповідальність. Саме з їхньою допомогою халіф домагався дотримування статусу, властивого данникам [12, с. 532].

Таким чином, протягом перших століть нової ери християнство досить міцно утверджується в регіоні й глибоко проникає в деякі племінні об'єднання, в основному по периметру Аравійської пустелі. Однак виникнення і розвиток Ісламської держави поставило християнські громади в нові умови існування. Поширення релігії пророка Мухаммеда змінило статус християнства. Воно стало терпимою релігією меншості.

Список використаних джерел

1. *Болотов В. В.* Собрание церковно-исторических трудов: В 8 т. Т. 3. Лекции по истории древней церкви / В. В. Болотов. – М.: Мартис, 2001. – Х, 534 с. 2. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и великая степь / Л. Н. Гумилев. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К, 1992. – 512 с. 3. *Иванов С. А.* Византийское миссионерство: Можно ли сделать из "варвара" христианина? / С. А. Иванов. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с. 4. *Ісіченко І., архиєпископ.* Загальна церковна історія / Ігор Ісіченко – Х.: Акта, 2001. – 608 с. 5. *Климович Л. И.* Книга о Коране, его происхождении и мифологии / Л. И. Климович. – М.: Политиздат, 1986. – 270 с. 6. Легеев М. Распространение христианства в Персии в I–VII веках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www.spbda.ru/news/a-436.html 7. *Мейендорф И.* История церкви и восточно-христианская мистика / Иоанн Мейендорф; пер. с англ. Л. А. Успенской, Н. Б. Артомоновой. – М.: Институт ДИ-ДИК, 2000. – 576 с. 8. *Пигулевская Н. В.* Византия и Иран на рубеже VI и VII веков / Н. В. Пигулевская. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 290 с. 9. *Рахман Х. У.* Краткая история ислама / Рахман Х. У.; пер. с англ. Д. З. Хайретдинова. – М.: UMMAH, 2003. – 409 с. 10. *Селезнев Н. Н.* Ассирийская Церковь Востока: Исторический очерк. – М. : Ассирийская Церковь Востока, 2001. – 101 с. 11. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин. – М.: Логос, 1997. – 512 с. 12. *Сурдель Д., Сурдель Ж.* Цивилизация классического ислама / Сурдель Доминик, Сурдель Жанин; пер. с фр. В.Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 544 с. 13. *Таевский Д. А.* Христианские ереси и секты I–XXI веков. Словарь / Д. А. Таевский. – М.: Intrada, 2003. – 320 с. 14. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей: В 3 т. / Мирча Элиаде; пер. с фр. Н. Б. Абалковой, С. Г. Балашовой, А. Д. Давыдовой, Н. Н. Кулаковой, А. А. Старостиной. – М.: Критерион, 2002. – Т. 3. От Магомета до Реформации. – 352 с. 15. *Moffet S.* A History Of Christianity in Asia. Vol.I. Beginnings to 1500 / Moffet S. – San Francisco: Harper San Francisco, 1992. – 448 p.

Вадим Ореховский

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА В ПЕРСИИ И НА АРАВИЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ (I–VII ВВ. Н. Э.)

В статье освещаются проблемы распространения христианства среди населения Персии и жителей Аравии, а также характер взаимоотношений новой религии с местными верованиями.

Ключевые слова: Персия, Аравия, христианство, манихейство, несторианство, монофизитство, ислам.

Vadym Orehovskyi

DISTRIBUTION OF CHRISTIANITY IN PERSIA AND ON ARABIAN TO PENINSULA (I–VII CENTURY)

In the article the problems of distribution of christianity are illuminated among the population of Persia and habitants of Arabia, and also character of mutual relations of new religion with local beliefs.

Key words: Persia, Arabia, christianity, manicheistvo, nestorianstvo, monophisious, islam.